

Aygün Rəhimova
ADU

DANIŞANIN BİLDİRDİYİ MƏNA VƏ ƏMƏKDAŞLIQ PRİNSİPI

Açar sözlər: dil, əməkdaşlıq prinsipi, maksimalar, ünsiyyət, danışıq implikaturası.

Key words: language, Cooperation Principle, maxims, communication, conversational implicature.

Ключевые слова: язык, принцип сотрудничества, максимы, общение, разговорная импликация.

Cəmiyyətin mövcud olduğu zamandan müasir dövrümüzdə qədər dil, məntiq və insan təfəkkürü arasında əlaqələr daim mütəxəssislərin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Dil mütəxəssisləri dilin təhlilinə keçid prosesini məhz linqvistik praqmatikanın təşəkkülü ilə səciyyələndirir. Linqvistik praqmatikanı XX əsrin otuzuncu illərində Ç.S.Pirs, L.Vitgenşteyn və Ç.U.Morris tədqiq etmişlər. Bu termini də ilk dəfə elə Ç.S.Pirs işlətməmişdir. Praqmatika danışanın dinləyənə informasiyanı necə çatdırması, onu başa düşüb qavraması və ünsiyyətin uğurlu olmasını təmin edir. Bu və ya digər şərtləri nəzərə alan praqmatika ünsiyyətin baş tutması qaydalarını öyrənir [7, 303]. Praqmatik yanaşmanı araşdıran alimlər ünsiyyət zamanı kommunikativ məqsədə çatmaq üçün mənanın düzgün çatdırılması və düzgün başa düşülməsi konsepsiyalarını araşdırmış və bu zaman anlama və mühitin vacib olduğu qənaətinə gəlmişlər. Ümumiyyətlə, informasiyanın ötürülməsi və qəbulu prosesi ünsiyyət modeli üzrə reallaşır və ünsiyyət prosesində iştirak edən hər iki tərəf ünsiyyətin uğurlu olması üçün əməkdaşlıq etməlidir.

Müxtəlif tədqiqatçılar öz araşdırmalarında əməkdaşlıq prinsipi (ƏP) ilə bağlı maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər:

H.P.Qrays təklif edir ki, danışıq iştirakçıları ümumi ƏP-ə riayət etməlidirlər. Danışıq mübadiləsinin qəbul olunmuş məqsədi və ya istiqamətinə uyğun olaraq danışıq üslubu həmin mərhələdə tələb olunduğu kimi yerinə yetirilməlidir [4, 41-58]. L.Fais vurğulayır ki, “söhbətin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun təbiətində əməkdaşlığın olmasıdır” [1, 231]. G.Finçinin fikrinə görə isə, “insanlar anlaşılmaqlığı minimuma endirmək üçün ünsiyyət prosesində əməkdaşlıq edirlər” [3, 159].

“Əməkdaşlıq” termini linqvistik ədəbiyyatda söhbət əsnasında insan davranışını xarakterizə etmək üçün istifadə olunur. Bu termin H.P.Qraysın ƏP kontekstində, eləcə də sərbəst şəkildə istifadə olunur. Onu araşdırmaq üçün ilk növbədə ƏP və maksimalar barədə əsas konsepsiyalara nəzər salmaq. Ümumiyyətlə, bir-baş və dolay nitq arasındakı əlaqələr tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Onların diqqəti cümlənin mənasından daha çox söyləmlərin mənasının araşdırılmasına yönəlmişdir. H.P.Qrays öz araşdırmalarında söyləmə və məna arasında fərqləri araşdırmış və dinləyənə implisit mənalara başa düşməsi mexanizmini aşkarlamağa çalışmışdır. Nəticədə o, mənanın başa düşülməsi və əməkdaşlığın baş tutması

üçün cümlədən çıxan məntiqi nəticə və ya implikaturanın müəyyən olunmasının vacibliyi fikrini irəli sürmüşdür. H.P.Qrays həmçinin danışanın eksplisit şəkildə söylədiyi və nə demək istədiyi arasındakı boşluğu araşdıraraq ƏP-i ünsiyyət iştirakçıları arasında olan səssiz bir razılaşma kimi şərh etmiş və hər iki tərəfin bir-birinin məqsəd və danışıq strategiyaları barədə məntiqi nəticə (*inference*) çıxarma imkanına malik olduğu qənaətinə gəlmişdir. Bundan başqa, o, ünsiyyət zamanı istifadə olunan və linqvistik kommunikasiyanın bir hissəsi olan inferensləri danışıq implikaturaları, implikaturaları isə maksimalar adlandıraraq, uğurlu ünsiyyətin qurulması üçün maskimaların da vacibliyini vurğulamışdır [6, 208-213]. Aşağıdakı misallara nəzər salmaq:

a) *Is there any bread?* ‘Çörək varmı?’

b) *I am going to the market in 5 minutes* ‘Beş dəqiqəyə mağazaya gedirəm’.

Misaldan görünüyü kimi, dili bilən istənilən şəxs çörəyin qurtardığını və qısa müddətdə mağazadan alınacağını başa düşür. Bu implikatura prosesini ƏP və maksimalar vasitəsilə izah etmək olar. Qeyd olunduğu kimi, ünsiyyətin fəaliyyətində olması üçün danışan və dinləyən ƏP və onun maksimalarına və ya qanunlarına (*maxims of cooperative principle*) riayət etməlidir. Bəzi müəlliflər maskimaları postulatlar (*postulates*), D.Kristal isə söhbət maksimaları da (*conversational maxims*, və ya *maxims of conversation*) adlandırır [2].

H.P.Qrays danışan və dinləyənə ünsiyyət zamanı ƏP maksimalarına əməl etməsini təklif edir və onların 4 növünü göstərir:

1) Kəmiyyət maksimalı (*maxims of quantity*): *Make your contribution as informative as is required* ‘fikrinizi tələb olunan dərəcədə söhbətin cari məqsədi üçün informativ edin’. *Do not make your contribution more informative than is required* ‘fikrinizi tələb olunanadək artıq informativ etməyin’.

2) Keyfiyyət maksimalı (*maxims of quality*): *Try to make your contribution one that is true* ‘dediyiniz doğru olmasına çalışın’. *Do not say what you believe to be false* ‘yalan hesab etdiyiniz şeyi deməyin’. *Do not say for which you lack adequate evidence* ‘sizdə adekvat sübutun nə üçün olmadığını deməyin’.

3) Relevanlıq maksimalı (*maxims of relevance*): *Be relevant* ‘mövzudan yayınmayın’.

4) Tərz maksimalı (*maxims of manner*): *Be perspicuous* ‘anlaşıqlı, aydın danışın’. *Avoid obscurity of expression* ‘aydın olmayan ifadələrdən qaçın’. *Avoid ambiguity* ‘ikimənalılıqdan uzaqlaşın’. *Be brief* (=avoid unnecessary prolixity) ‘qısa, yığcam danışın’ (lüzumsuz uzunçuluqdan qaçın). *Be orderly* ‘mütəşəkkil olun’ [7, 211].

Bu postulatlardan istifadə etməklə implikaturaları, yəni gizli mənanın necə müəyyən olunmasına təhlil etmək. Məsələn, relevantlıq və kəmiyyət maksimalarına nəzər salmaq:

a) *Would you lend me some money?* ‘Mənə borc pul verərdinmi?’

b) *My bag is in the room* ‘Çantam otaqdadır.’

İkinci cümlədə sualın ünvanlandığı şəxsin cavabından məlum olur ki, o, pulu verməyə razıdır. Burada cümlənin inferensi müsbətdir. Implikatura isə təxmin edilir və kontekstdən asılı olur.

Qeyd olunduğu kimi, H.P.Qraysın bəhs etdiyi maskimalar özündə söhbət zamanı riayət olunmalı ümumi qaydaları ehtiva edir. Lakin bu qaydaların pozulduğu hallar da olur:

1) ƏP-in pozulması. Danışan dinləyini aldatmaq istədiyi zaman keyfiyyət maksimumunu poza bilər. Bu, öz növbəsində ƏP-in pozulması deməkdir.

2) Maksimanın pozulmasına işarə. Danışan şəxs açıq şəkildə maksimumun pozduğunu və nə üçün pozduğunu söyləyir:

Anar: *Jabir is driving his friend to his house* 'Cabir dostunu evinə aparır'.

Fuad: *Where does his friend live?* 'Dostu harada yaşayır?'

Anar: *Baku* 'Bakıda.'

Göstərilən misalda kəmiyyət maksimumu pozulmuşdur. Həmçinin kəmiyyət və keyfiyyət maskimaları arasında toqquşma baş vermiş və danışan keyfiyyət maksimumunu qorumaq üçün kəmiyyət maksimumunu pozmuşdur. Fuada dəqiq küçə ünvanı lazım olduğu halda, Anar ona tam informasiya vermir və nəticədə kəmiyyət maksimumunu pozmuş olur. Ünvanı bilmədiyi halda Anar daha informativ olsa idi, bu zaman o, keyfiyyət maksimumunu pozmuş olacaqdı.

Danışq implikaturası yaratmaq üçün maskimanın aydın şəkildə pozulması halına nəzər salaq: Aydın şəkildə maksimumu pozmaqla deyilən sözlərdən daha artıq mənanı çatdırmaq olar. Məsələn:

Fuad: *Where is Gunay?* 'Gunay haradadır?'

Aysel: *Office or laboratory* 'Ofisdə və ya laboratoriyada'.

Bu misalda kəmiyyət maksimumu pozulmuşdur. Cümlənin implikaturası isə ondan ibarətdir ki, Aysel Günayın harada olduğundan xəbərsizdir. Deməli, Aysel Fuada Günayın harada olması ilə bağlı lazımı məlumatı çatdırmamış və əvəzində ona iki seçim vermişdir. Başqa bir misala nəzər salaq:

Fuad: *When are you coming home?* 'Evə nə vaxt gəliрсən?'

Aysel: *I will send this question to my bosses and respond when an adequate answer is ready* 'Mən bu sualı rəhbərliyə göndərəcəm və adekvat cavab hazır olanda məlumat verəcəyəm'.

Təqdim olunan misalda Aysel lazımsız və uyğun olmayan cavabdan istifadə etmiş və tərz maksimumunu pozmuşdur. Implikaturaya gəldikdə isə, Aysel ya sualın cavabını bilmir, ya da ona cavab vermək istəmir. Relevantliq maksimumunun pozulduğu növbəti misala nəzər salaq:

Aysel: *Do you love me?* 'Sən məni sevirсәнmi?'

Fuad: *I love interesting games and travelling too much* 'Mən maraqlı oyunları, səyahət etməyi çox xoşlayıram'.

Nümunədəki cavabda relevantliq maksimumu pozulmuşdur. Implikatura ilə bağlı onu demək olar ki, Fuad ya öz hissləri ilə bağlı problemi olduğundan Ayselə cavab vermək istəmir, ya da onun cavabı mənfidir.

Maksimalardan istifadə edərək dinləyənə anladığı implikaturalara nəzər salaq:

a) *Would you lend me some money?* 'Mənə borc pul verərsənmi?'

b) *My bag is in the room* 'Çantam otaqdadır.'

Suala verilən cavab belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, sualı verən şəxs cavabın relevant olduğunu fərz edir və bu inferensin müsbət olduğu ehtimalını yaradır. Lakin fərqli kontekstdə cavab müsbət olmaya da bilər. Məsələn:

a) *Would you lend me some money?* 'Mənə borc pul verərsənmi?'

b) *My bag is in the room, but I would not lend you any Money* 'Çantam otaqdadır, lakin sənə pul vermək niyyətində deyiləm'.

Əvvəlki misal ilə müqayisədə müsbət implikatura bu kontekstdə əlavə bir cümlə ilə (*lakin sənə pul vermək niyyətində deyiləm*) ləğv olduğundan cavab, yəni implikatura mənfəi olacaqdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, maksimaların pozulmasından başqa, çəpər (*hedge*) ifadələr və ya tautologiyadan istifadə etməklə ƏP-i də pozmaq mümkündür. Məsələn, dinləyən informasiyanı bölüşmək istəmir və ya onun öz həmsöhbətinə qarşı münasibəti qərəzlidir. Dinləyən sözləməyə də dərhal münasibətini bildirir, ya da fikrini açıq şəkildə bildirməkdən çəkinir. Məsələn, ana öz uşağının erkoyunluğundan danışsın, qarşı tərəf dərhal reaksiya bildirərək "Uşaq uşaqdır da!" tautologiyasından istifadə edir. Bununla dinləyən öz fikrinin müsbət və mənfəi olduğunu bildirmək istəmir və ya danışan söhbətə başlamaya üçün körpü salaraq nəşə demək istəyir. Deyilən "nəşə" onun dediyi sözlərdən daha geniş məna kəsb edir. Həmin açılmamış gizli məna implikatura hesab olunur. Bəzən danışan öz fikrini ifadə etməkdən ehtiyat edərək ƏP-in postulatlarına əməl etmir və çəpərlərdən istifadə edir [7, 322-324]. Məsələn:

I may be mistaken, but I think they got married 'Mən səhv edə bilərəm, amma, fikrimcə, onlar evlənilər'.

I am not sure if this is right, but I heard he was fired 'Əmin deyiləm, ancaq, eşitdiyimə görə, o, işdən çıxarılib'.

Misallardan görüldüyü kimi, dinləyən ehtiyatlı ifadələrdən, başqa sözlə desək, öz fikrini bildirməkdən ehtiyat edir və çəpərlərdən istifadə edərək ƏP-i pozur.

Bundan başqa, məhkəmə salonlarında və ya rəsmi yerlərdə kəmiyyət maksimumuna çox zaman əməl olunmur və ƏP açıq şəkildə pozulur. Məsələn, məhkəmə salonlarında auditoriyaya artıq məlum olan faktlar haqqında danışılır və ya danışan verilən sualın cavabını bildiyi halda cavab verməkdən imtina edir. Bununla da maksimalar aydın şəkildə pozulmuş olur.

Ünsiyyət prosesində suala cavab verməkdən nəzakətlə imtina etmək üçün danışan həmçinin "Şərhisiz!", "Dilim-ağzım bağlandı!" kimi ifadələrdən istifadə edə bilər. G.Yulcəyə görə, "dinləyənə belə tipik əks cavabı danışq implikaturası anlayışını aydınlaşdırmaq üçün bir vasitədir" [8, 39].

Ünsiyyətin uğurlu olması üçün müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, həmsöhbətlər söhbətin uğurlu olmasına öz fon biliklərinə əsaslanaraq və ya maskimalardan istifadə edərək nail ola bilərlər.

Ünsiyyətin uğurlu olması prinsipləri diçilikdə tədqiq olunmuşdur, bununla belə, bu mövzu kifayət qədər aktualdır. Danışq ünsiyyətinin iştirakçıları ünsiyyətin uğurlu olmasını ƏP-i əsas tutaraq və ya maksimalardan istifadə edərək təmin edə bilər. Bir çox hallarda danışanlar eksplisit və implisit sözləmələrdən istifadə edir, dinləyən isə kontekstə əsaslanan implikatura müəyyənləşdirir. Əməkdaşlıq

ugurlu söhbətin əsası olsa da, bəzən maksimaların pozulduğu hallar da olur. Məsələn, ünsiyyət zamanı ehtiyatlı ifadələr (çəpərlər) və ya tautologiyalardan istifadə olunur. Ünsiyyət iştirakçısı fikrini bildirməkdən ehtiyat edir və ya fikirlərinin müsbət və ya mənfii olduğunu ümumiyyətlə bildirmək istəmir. Başqa sözlə desək, uğurlu söhbətin əsası olan ƏP-in təmin olunması üçün implisit məna açılmalı, kontekst və fon biliklərinə əsasən implikatura müəyyənləşdirilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Davies B. Grice's Cooperative Principle: Getting The Meaning Across // *Conversation as Collaboration: Some Syntactic Evidence*. Japan: Elsevier, 1994.
2. Əbdülrəhimov E. *Linqvistik pragmatika*. Bakı, 2014.
3. Finch G. *Linguistic Terms and Concepts*. London: Macmillan Press, 2000.
4. Grice H.P. *Logic and Conversation*. New York: Academic Press, 1975.
5. Grice H.P. *Studies in the Way of Words*. London: Harvard University Press, 1989.
6. Saeed J.I. *Semantics*. London, 2016.
7. Veysəlli F. *Dilin daxili strukturu*. Bakı, 2013.
8. Yule G. *Pragmatics*. London, Oxford University Press, 2000.

Summary

Aygun Rahimova

The meaning expressed by the speaker and Cooperation Principle

The article illustrates the crucial interplay between the language and communication trends and emphasize the role of the Cooperation Principle in the communication process. H.P.Grice theorized countless of studies on Cooperation Principle and identified four maxims, which carry the utmost importance in the communication process. This article provides a brief summary of those studies and introduces different views on Cooperation Principle, implicatures, and maxims in different contexts so as to identify implicit meaning uttered by Speakers and to make the communication process successful.

Резюме

Айгюн Рагимова

Значение, подразумеваемое спикерами и принцип сотрудничества

В статье проиллюстрировано важнейшее взаимодействие между языковыми и коммуникационными тенденциями и подчеркнута роль принципа сотрудничества в процессе коммуникации. П.Грайс теоретизировала бесчисленное количество исследований по Принципу сотрудничества и определила четыре максима, которые имеют первостепенное значение в процессе коммуникации. В статье проведен краткий обзор этих исследований и представлены различные мнения о принципе сотрудничества, импликациях и максимах в разных контекстах, чтобы выявить неявное значение, подразумеваемое спикерами, и сделать процесс общения успешным.

Rəyçilər: f.e.d. L.M.Cafarova, f.e.d. A.M.Ağazada.